

Г.І. Гримашевич,
кандидат філологічних наук, старший викладач
(Житомирський державний університет)

НОМІНАЦІЯ ЖІНОЧОГО ПОЯСНОГО ОДЯГУ В ГОВІРКАХ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ

У статті розглянуто етимологію, семантику, словотвірні особливості назв жіночого поясного одягу Середнього Полісся та поширення їх в українських, білоруських та російських діалектах.

Актуальним для українського мовознавства є дослідження номінації явищ традиційної матеріальної культури народу різних регіонів України. Це зумовлено наявністю незначної кількості тематичних та зведених діалектних словників, відсутністю Лексичного атласу української мови, малою кількістю діалектної лексики в Словнику української мови та Етимологічному словнику української мови.

Одяг та взуття відіграють важливу роль у житті людини, оскільки в них представлено естетичні смаки та уподобання, соціальний стан, менталітет народу, його світогляд; значною мірою вони залежать від географічно-кліматичних умов та супроводжують людину упродовж усього життя. Очевидно, цим зумовлена зацікавленість учених тематичною групою лексики (ТГЛ) одягу та взуття (праці Ф. Бабія, Я. Вакалюк, Г. Войтів, Н. Клименко, Л. Лисиченко, Г. Мартинової, Г. Миронової, Л. Пономар та ін.). Складовою частиною ТГЛ одягу є лексико-семантична група (ЛСГ) назв поясного одягу, яка вражає своєю архаїкою, різноманітністю лексичних засобів, словотвірним та мотиваційним багатством.

Мета нашої роботи – проаналізувати назви жіночого поясного одягу в середньополіському діалекті, особливості їх творення, мотивації, етимології та поширення в інших діалектних зонах.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що ЛСГ назв поясного одягу Середнього Полісся як одного з найархаїчніших регіонів Славії, що упродовж останніх років зазнав значних змін, пов'язаних з аварією на ЧАЕС, не була предметом спеціального вивчення. Крім того, зафіксовані та проаналізовані назви жіночих спідниць сьогоденні переважно належать до пасивного запасу, оскільки такий одяг зараз не виготовляють у домашніх умовах.

Жіночий поясний одяг на обстеженій території представлений двома денотатами – 'спідниця' та 'фартух'. Спідниця була і є основним поясним одягом поліських жінок. На позначення будь-якої спідниці, зшитого поясного жіночого одягу, зафіксована лексема *сп'ідниця́* та ряд її фонетичних варіантів з кореневим вокалізмом *a / o / u* та з утратою консонанта *-d-* у корені (вар. *спо́н'іца*). Вона існує для найменування і полотняних, домашнього виробництва спідниць, і спідниць купованих, з фабричної тканини (розрізнення передається за допомогою означень). Назва пов'язана з псл. **spodъ* 'спід, низ' [1: 510].

Лексема *йупка* поширена паралельно з *сп'ідниця́* практично на всій території, хоча є пізнішим найменуванням цього різновиду поясного одягу, функціонує на позначення спідниць для представниць молодшого покоління, у мовленні яких і переважає. Лексема *йубка* (*йупка*) поширена в укр., блр. та рос. говірках (пор.: сх.-поліс. *юпка*, *юпачка* 'вузька спідниця' [2: 209], рівн. *юпка* 'спідниця' [3: 136], блр. *юбка* 'спідниця' [4: V: 540; 5: 506; 6: 319], рос. *юбка* 'спідниця', 'безрукавка' [7: IV: 666]). До цього ж словотвірного гнізда належить назва *йу́н'інда* (< *юпа*), яка є дериватом, створеним за моделлю *припинда* 'фартух'.

Спорадично зафіксовані назви *п'іахта*, *сукн'а*, *суконка*, *бунда*, *плат*, *дєрга*.

Слово *п'іахта* у СУМ подано із значенням 'жіночий одяг типу спідниці, зроблений з двох зшитих до половини полотниць переважно вовняної картатої тканини' [8: IV: 571], у словнику Б. Грінченка – це 'жіночий одяг замість спідниці', 'верхній полотняний одяг селян, довгий, без талії', 'різновид білої хустки, за формою схожої з рушником, яким покриваються лемчанки', 'простирадло' [9: III: 192-193]. В обстежених говірках лексема *п'іахта* має розширену семантику [10: 124]. М. Никончук подає 13 значень слова *п'іахта*, зафіксованих у правобережнополіських говірках, серед яких виділяє назви тканини, жіночого поясного одягу, хустки, предметів хатнього вжитку з тканини, а також ряд значень, які не пов'язані з ТГЛ 'одяг' [11: 69-70]. Із семантикою 'міцне полотно, в якому пресується олійна маса' слово є ендемізмом у говірках Житомирщини [12: 79]. П. Гриценко, беручи до уваги семантичну структуру лексеми *п'іахта*, виділяє три семантичних субкомплекси: 1) 'різновиди одягу'; 2) 'вироби з тканин (сукна, його заміників)'; 3) 'частина, шматок, деталь чого-небудь' [13: 164]. Як показує зібраний матеріал, на Середньому Поліссі представлені три субкомплекси, причому перший – найповніше. На думку М. Фасмера, слово похідне з псл. **plaxъta* [14: III: 275-276].

Лексема *сукн'а* та її дериват *суконка* у досліджуваних говірках, як і в інших укр. та блр., лише зрідка функціонують із семантикою 'жіноча спідниця' (пор. надгорин. *сукн'а* 'жіноча спідниця' [15: 66], зах.-поліс. *сукн'а* (*сукн'е*) 'спідниця з серпанку (рідко затканої лляної тканини)', рідше – 'крамна спідниця' [16: 26], закарп. *сукня* 'спідниця рясована з фабричного сукна', 'андарак', 'спідниця з сукна', 'спідниця з сукна синього кольору' [17: 68]). Основне значення цієї лексеми та її дериватів – 'жіноча сукня' (див.: бойк. *сукенка* [18: II: 265], наддністр. *сукенка* [19: 509], *сукінка* 'дитяче плаття' [19: 138], блр. *сукенка* [6: 314; 4: V: 14; 5: 426], *сукенькі* [4: V: 14], рос. *суконка* [7: IV: 358]). Вона зафіксована також із значенням 'спідниця з сукна', що підтверджує думку про мотивацію цієї назви матеріалом виготовлення. Можна припустити, що розвиток семантики має такий вигляд: 'вид тканини' – 'одяг з певної тканини' – 'жіночий одяг, плаття' – 'жіночий одяг, спідниця'. Але МО 'матеріал' з часом утратилася, оскільки за допомогою цієї лексеми реалізуються семи, не пов'язані з матеріалом виготовлення – сукном. На думку М. Фасмера, етимологія слова *сукня* пов'язана з **сукати* [14: III: 799] – основі назви лежить МО 'спосіб виготовлення тканини'. Крім загальної назви спідниці, деривати *сукенка*, *суконка* відомі із семантикою

‘довга широка вовняна спідниця’, ‘спідниця з легкої тканини’. Ці значення, очевидно, є вторинними.

Як і лексема *сукн’а*, назва *бунда* в досліджуваних говірках відома переважно із семантикою ‘довге жіноче старовинне плаття’, яка, очевидно, є первинною. Значення ‘поясний одяг’ розвинулося пізніше.

Лексема *плат* в обстежених говірках відома із семантикою ‘шматок тканини’, ‘хустка’, ‘тканина, у якій збивають олію’. Очевидно, назва спідниці є вторинною і, можливо, сягає тих часів, коли такий різновид поясного одягу був незшитим.

Лексема *дерга* на обстеженій території існує на позначення різних видів поясного одягу і різновидів тканин [10: 44]. Усі значення дають можливість виділити 2 семантичні субкомплекси: ‘одяг’ і ‘тканина’, які відомі і в інших діалектах (пор.: поліс. *дєрга*, *дьбєрга* ‘жіночий шерстяний одяг, подібний до запаски формою, але відмінний чорним кольором’, ‘доморобна товста ряднина’, ‘домотканий кольоровий килим для застилання ліжка’ [20: 65], ‘жіночий шерстяний одяг чорного кольору, подібний до запаски’, ‘ряднина із домотканого полотна’, ‘домотканий кольоровий килим, яким застеляють ліжку, лаву’ [21: 65], волин. *дєрга* ‘грубе рядно, яким укривали коня після важкої роботи, щоб повільно охолодав’ [22: 85], наддніпр. *дєрга*, *дьбєрга* ‘жіночий вовняний одяг, який носили старі жінки замість плахти’, ‘домоткана вовняна тканина, яку використовували жінки як поясний одяг’ [23: 21-22], *дєрюга* ‘спідниця вовняна’, ‘тканина домоткана, товста, груба’, ‘покривало домоткане кольорове, яким застеляли ліжку’, *дєжєрга* ‘груба без прикрас вовняна запаска, плахта’ [23: 28-29], ‘покриття для коня, а також килим, гуня, ліжник, коць (XVII – XVIII ст.)’ [17: 62], бойк. *дєрга*, *дєрюга* ‘покривало, попона, грубе полотно’ [18: I: 208], наддністр. *дєрўга* ‘рядно носити сіно’ [19: 124], ‘ряднина, дерга’ [19: 451], блр. *дзярўга* ‘ковдра з грубого сукна’, ‘груба самоткана ряднина’ [24: 56], *дзярўга*, *дзєрўга* ‘грубе полотно, ковдра’ [4: II: 69]. На думку Л. Пономар, слово виникло на слов’янському ґрунті; розвиток семантики йшов у напрямі: *дєргати* ‘чесати щіткою волокно’ – *одєрги* ‘волокно, що йде на виготовлення тканин’ – *дєрга* ‘тканина’ – одяг [16: 35], пор.: *дєргати* ‘чесати волокно на щітці’, *дєргачка* ‘щітка для чесання волокна’ [3: 59]. Л. Лисиченко зауважує, що у сх.-слобож. говірках у XIX ст. існувало слово *дєрга* як назва старовинного жіночого одягу, що на той час ще не зовсім вийшов з ужитку, а на сьогодні є архаїчною назвою одягу [25: 337]. Етимологи вважають, що слово *дєрга* пов’язане з *дєжєрга* ‘запаска з непофарбованої тканини’, *дєжєрга* ‘ковдра’, які є тюркізмами, а на укр. ґрунті зблизилися з утвореннями від коренів **der-*, **dʳg-* [26: II: 36-37].

На досліджуваній території довгий час побутував різновид картатої теплої жіночої спідниці домашнього виробництва, якою користувалися переважно в зимовий період, а пізніше – у свято (в такій спідниці дівчата запрошували на весілля). Зараз такий тип поясного одягу не функціонує, хоча в багатьох жінок старшого віку збережений. Денотат ‘тепла вовняна домоткана (переважно картата) спідниця’ на більшості території має назву *тепла сп’ідниця’а*. У північній частині обстеженої території та спорадично у південній такий різновид одягу представлений лексемами *андарак*, *л’їтник*; в окремих говірках зафіксовані назви *саїан*, *сукн’а*, *бунда* (дві останні відомі переважно нав позначення жіночого плаття)

Лексеми *андарак* із семантикою ‘жіночий поясний одяг’ на Поліссі фіксують різні джерела: *андарак* ‘спідниця з вовняної смугастої домотканої тканини, оздоблена різнокольоровим, переважно червоним, тканим орнаментом’ [21: 26; 17: 60], *шандарак* ‘жіноча спідниця з домашнього пофарбованого сукна’ [21: 233], *андарак*, *ондорак*, *шандарак* ‘саморобна суконна спідниця’ [27: к. 91]. Відома вона в інших укр. говірках: надгорин. *андарак* ‘давня жіноча спідниця’ [15: 56], зах.-поліс. *андарак* ‘домоткана вовняна спідниця’ [16: 24], наддністр. *ондарак*, *андарак* ‘зимова вовняна спідниця’ [19: 283], поширена в білоруських: *андарак*, *андра́к*, *андыра́к* ‘самоткана сукняна спідниця’ [5: 53], *ондарак*, *спідниця* з особливого домотканого сукна’, ‘спідниця з будь-якої тканини домашнього виробництва’ [6: 281], *андарак* ‘саморобна сукняна спідниця’ [28: I: 28], ‘самоткана спідниця з вовни’, ‘спідниця з бавовни’ [29: 33], ‘домоткана спідниця, суконна в клітинку’ [4: I: 81] та російських: *андарак* ‘вид селянської домотканої спідниці’, ‘сарафан’, ‘жіноче селянське плаття’, ‘широке жіноче плаття’, ‘старий зношений жіночий одяг’ [30: I: 257-258]. Очевидно, назва поясного одягу запозичена в укр. говірки з блр., де *андарак* є типовою назвою жіночої домотканої спідниці. Слово через пол. *inderok* запозичене з нім. *Unterrock* [14: I: 78; 31: II: 371].

Лексема *л’їтник* (< *літний*) у досліджуваних говірках має основне значення – ‘тепла вовняна домоткана спідниця’, а всі інші розвинулися пізніше. В основі назви лежить МО ‘сезон носіння’, хоча вона вже втратилася, оскільки спідниця та інші види одягу з такою назвою носили в будь-яку пору року.

Спорадично на позначення цієї реалії існує лексема *саїан*. Слово запозичене через пол. з іт. *saione* ‘груба широка фуфайка’ від *saio* ‘проста фуфайка, солдатська куртка’, хоча можливе і посередництво свн. *sei(e)n*, снн. *sagen* ‘вовняна тканина’ з фр. *saupon* ‘плащ’ ст.-фр. *saie* [14: III: 567]. Але наявність у пол. мові слова із семантикою ‘різновид тканини’ дозволяє зробити припущення, що назва утворена суфіксальним способом (*сая* + *н*) і в її основі лежить МО ‘матеріал виготовлення’.

Отже, проаналізовані назви жіночого поясного одягу відзначаються складною семантичною структурою, фонетичними модифікаціями, різною мотивацією; більшість із них утворені суфіксальним способом, сягають праслов’янської епохи, а деякі до сьогодні не мають остаточної етимології.

1. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa: Wyd. Wiedza, 1957. – 806 s.
2. Неділько Д. Назви одягу і взуття в говірках Чернігівщини // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. Тези доповідей і повідомлень. – Житомир, 1983. – С. 209-210.
3. Євтушок О.М. Вивчення говірок Рівненщини. – Рівне, 1997. – 164 с.
4. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. – Т. 1-5. – Мінск, 1979-1986.
5. Бялькевіч І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. – Мінск, 1970. – 512 с.

6. Соколовская А.С. Полесские названия одежды и обуви // Лексика Полесья. Материалы и исследования. – М.: Наука, 1968. – С. 281-319.
7. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. – СПб–М., 1912.
8. Словник української мови. – Т. 1-11. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
9. Грінченко Б.Д. Словарь украинского языка. – Т. 1-4. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958-1959.
10. Гримашевич Г. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. – Житомир, 2002. – 184 с.
11. Никончук М.В. Назви одягу і взуття правобережного Полісся. – Житомир, 1998. – 230 с.
12. Никончук М.В., Никончук О.М. Ендемічна лексика Житомирщини. Методичні рекомендації для вчителів. – Житомир, 1989. – 272 с.
13. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К.: Наук. думка, 1990. – 272 с.
14. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Т. 1-4. – М.: Прогресс, 1986-1987.
15. Бабий Ф.И. Бытовая лексика говоров среднего бассейна Горыни (названия одежды, обуви и головных уборов): Дисс. ... канд. филол. наук: Спец.: 10.02.02. Украинский язык. – Ужгород, 1985. – 228 с.
16. Пономар Л.Г. Назви одягу Західного Полісся – К., 1997. – 182 с.
17. Матейко К. Український народний одяг. Етнографічний словник. – К., 1996. – 195 с.
18. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2-х ч. – К., 1984.
19. Горбач Олекса. Зібрані статті. 5. Діалектологія. – Мюнхен, 1993. – 661 с.
20. Лисенко П.С. Словник середнього і східного Полісся. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 72 с.
21. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.
22. Аркушин Г.Л. Силенська гуторка. Топоніміка, люди, мова. – Мельбурн: Спадщина, 1994. – 190 с.
23. Ващенко В.С. Словник полтавських говорів. – Вип. 1. – Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1960. – 107 с.
24. Дыялектны слоўнік Брэстчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 290 с.
25. Лисиченко Л.А. Архаїчні назви одягу в східнослов'янських говірках // Семасіологія і словотвір. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 336-342.
26. Етимологічний словник української мови / За ред. О.С.Мельничука: В 7 т. – Т. 1-3.
27. Назарова Т.В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті. – К.: Наук. думка, 1985. – 136 с.
28. Тураўскі слоўнік / Склад. А.А.Крывіцкі, Г.А.Цыхун, І.Я.Яшкін. – Т. 1-5. – Мінск, 1982-1987.
29. Янкава Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.
30. Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф.П.Филина. – Т. 1-24. – М.–Л.: Наука, 1965-1989.
31. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Пад рэд. В.У.Мартынава. – Т. 1-6. – Мінск, 1978-1990.

Матеріал надійшов до редакції 1.11.2004 р.

Г.І.Гримашевич. Номінація женской поясной одежды в диалектах Среднего Полесья.

В статье рассматривается этимология, семантика, словообразовательные особенности названий женской поясной одежды Среднего Полесья и распространение их в украинских, белорусских и русских диалектах.

Grymashevych G.I. The Nomination of Female Waist Clothing in the Middle-Polissyan Dialects.

The article considers etymology, semantics, word-formation peculiarities of the nominations of female waist clothing in the Middle-Polissyan region and their spread into Ukrainian, Belarussian and Russian dialects.